

PRÓZA

Próza období 1945–48 tvoří celek velmi nepřehledný: mísí se v něm díla nově napsaná s prózami vydanými „ze zásuvek“, tendence reagující na aktuální poválečné společenské dění s trendy, jejichž počátek sahá do třicátých let.

Sjednocujícím tématem nových i starších děl a všech tvůrčích generací byla válka. Bezprostředně se válečné téma odrazilo v dokumentární a svědecké literatuře, která v letech 1945–48 zaznamenala nebývalý kvantitativní rozmach a jejíž impulzy zasáhly i fabulovanou prózu, a v literatuře usilující o umělecký obraz vězeňské zkušenosti nebo každodenního života v protektorátu. Parabolicky nebo prostřednictvím ideových paralel se s válečnou zkušeností vyrovnávala próza historická a alegorická. Válka byla také podnětem k revizi individuálního i společenského hodnotového systému, ať už prostřednictvím existenciální analýzy bytí jedince v extrémních podmínkách ohrožení života, nebo skrze hledání nového, aktivního a společensky revolucionizujícího hrdinství.

V tomto období postupně sílilo volání po literatuře, která by svým optimistickým a kolektivistickým laděním odpovídala obecnému směřování k socialismu. Současně však trvaly a dále se rozvíjely tendence typické již pro literaturu třicátých let a doby okupační: k frekventovaným prozaickým typům se řadila intimizující rodinná a rodová kronika i její varianta společensky výrazněji zakotvená a blížící se již románu společenskému a vývojovému, vesnická próza a próza psychologická, ale také epika založená na obrozené dějovosti, situačním zahrocení a vypravěčské spontánnosti. Po válce se znovu vynořily typy, které za okupace absentovaly, totiž próza surrealistická, přírodní a lyrická a próza kombinující fabulaci s autobiografickými postupy. Tradiční prozaické žánry nicméně postupovala řada rysů nových, aktuálně motivovaných: zvláště je to patrné v existenciální větvi psychologické prózy, která usilovala o nové definování vztahu mezi jedincem a společenským celkem prostřednictvím prohloubené analýzy individuálního prožívání světa, a v prózách vesnických a společenských, které naopak spatřovaly základ nové morálky v apriorně pojmenovaných potřebách společenského celku.

Nepřehlednost vývojových pohybů v letech 1945–48 není dána jen tím, že jde o krátké období, v kterém se prolínají rysy „starého“ a „nového“. Zvyšuje ji i fakt, že starší i nově nastartované procesy neměly možnost proběhnout až do konce, do svého vyčerpání. Mocenský převrat v únoru 1948 zastavil autonomní kulturní pohyby a nahradil je ústřední reglementací a nastolením striktních norem.

Sledování vývojových proměn české prózy v období 1945–48 ztěžuje rozpor mezi literárněkritickými programy a literární produkcí. Zatímco většina kritiků ve svých úvahách vycházela z premisy, že přítomná situace je okamžikem prudkého historického a sociálního zlomu, který si vynucuje také zásadní změnu orientace literatury a její poetiky, prózy, které byly napsány až po květnu 1945, a tudíž mohly na tento postulát aktuálně reagovat, byly v tehdejší produkci v menšině. Zejména v prvních dvou poválečných letech převažovaly naopak knihy napsané nebo alespoň koncipované v průběhu válečných let (a někdy i dříve), případně dodatečně v detailech aktualizované. Teprve po květnu 1945 se tak čeští čtenáři seznamovali s tvorbou, která za okupace, především pro svou tematiku, neměla šanci na publikování, ale také s díly spisovatelů, kteří prožili válku v emigraci a jejichž prózy v zahraničí již vyšly, ať už česky, nebo ojedinele v překladu (Egon Hostovský, František Langer, Jiří Mucha, Zdeněk Němeček, Vladimír Vaněk aj.). Vydáno bylo i několik knih z pozůstalosti zemřelých autorů, popřípadě souborů jejich starších časopiseckých textů: ohlas získala především próza KARLA POLÁČKA *Bylo nás pět* (1946, → s. 336, kap. *Literatura pro děti a mládež*) a soubory drobných žurnalistických útvarů KARLA ČAPKA *Kniha apokryfů* (1945) a *Bajky a podpovídky* (1946; obojí ed. Miroslav Halík).

Skutečnost, že poválečná knižní produkce byla z nemalé části výsledkem literárních snah období, od něhož se česká společnost hodlala co nejrychleji odpoutat, způsobovala, že řada literárních kritiků a publicistů přistupovala k dobové próze se značnou dávkou přezíravosti a netrpělivosti. Obecné naladění doby vyjádřil pregnantně Karel Polák, když v přednášce pro Klub čtenářů přednesené 11. února 1947 velmi skepticky charakterizoval pojem „dnešní český román“: „Jak možno mluvit o románu dnešním, když všecka naše mysl je zaměřena k zítřku? Není to, co nazveme dnešním českým románem, už věcí včerejška, ještě než jsme to slovo vlastně vyřkli? [...] Valná část těch knih byla napsána za okupace, některé dokonce ještě před válkou. Mohly vyjít až teď, ale právě proto jsou to samou povahou věcnou i slohovou romány už historické, včerejší. Rostou z osobních i citových nálad včerejška, z nálad, jichž není radno zapomínat, ale které jsou přece už překotným vývojem nadobro překonány“ (Kniha a čtenáři 1947, č. 5–6).

Přezíravost vůči všemu, co bylo – byť třeba jen dobou vzniku – spjata s duchovním ovzduším protektorátu, vedla již v letech 1945–48 k přehlížení některých autorů, děl a celých žánrových oblastí; pozdější marxistická literární historie pak tento zúžený zorný úhel proměnila v závaznou představu o „hlavním proudu“, spjatém „s procesem zrodu socialistické literatury“, a o nezajímavosti tendencí odsouzených k zániku.

Ve skutečnosti byla próza let 1945–48 celkem značně mnohotvárným a vnitřně bohatě členitým, v němž vedle sebe koexistovalo, vzájemně se doplňovalo a prostupovalo mnoho různorodých tendencí, a to často i v rámci jediného díla či skupiny děl. Podstatné pak je, že skoro celou českou poválečnou prozaickou produkci spojovalo a zásadním způsobem modifikovalo jedno jediné velké téma: válka. Úkol vyslovit čerstvý prožitek války a okupace si kladli nejen autoři, jejichž díla a postupy vyrůstaly z okupační atmosféry, ale i prozaici, kteří navazovali na potlačenou kontinuitu s literaturou předválečnou či hledali nové cesty, jež je sblížovaly s děním v literaturách západoevropských. Konečně si je kladli i ti, jejichž tvorba již připravovala nástup budoucí budovatelské poetiky. Značně se ovšem lišily cesty a postupy, jimiž tento prožitek do literárního díla pronikal, jakož i ideové závěry, jež z něho jednotliví autoři vyvozovali.

Vzhledem ke značné mnohostrannosti literárních poetik, tendencí a snah, ale i vzhledem k jejich vzájemnému prostupování a prolínání není přitom snadné rozdělit poválečnou prózu do jednotlivých a přesně ohraničených proudů. Situaci komplikuje i pokusení interpretovat a hodnotit různorodé a mnohosporné pohyby v rámci poválečné prózy z pohledu jejich výsledku. Mnohé z tendencí, které byly během prvních poválečných let a zejména po únoru 1948 hodnoceny jako odumírající a překonané, přitom ustoupily pouze mimo dosah mocenského řízení literatury a postupně se do ní znovu vracely během několika vln kulturní liberalizace od druhé poloviny padesátých let a v letech šedesátých.